

A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok

ZOLTÁN ANDRÁS

A mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik.¹ E kétségtelen tény jelentőségét Melich János óta azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhorvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került.² Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (például *barát, mák, rák, széna, szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Kniezsa gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint például a *mezsgye, mostoha, rozsdá*, vagy pedig szerb, mint a *gatya, parittya, kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?”³ Kniezsa itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a *barázda, kalász* típusú szavak esetében ugyan kizárha-

tó a *borozda, kolos* típusú keleti szláv vagy a *brózdá > bruzda, kłos* típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva-szlovák nyelvjárásokból is. Ebben az esetben a hangtani kritérium, tudniillik hogy az ilyen szavak csak a déli szláv nyelvekre, valamint a csehre és a szlovákra jellemző *brazda, klasz* hangalakú átadó nyelvi alakokból származhatnak, csupán az amúgy is valószínűtlen lengyel és keleti szláv eredetet zárják ki, de hogy a magyarra a legnagyobb területen érintkező szláv nyelvek közül melyik lehetett az átadó, arra semmiféle eligazítást nem nyújt ez a kritérium.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű⁴ felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-két száz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárási-lag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek. Tehát az a tény, hogy egyes régi szláv jövevényszavainkról gyakran nem dönthető el, mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században még nem is alakultak ki az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött. Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel ősszmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből.⁵ Ezt a rendkívül ésszerű fel-

1 Papp 1967, 521.

2 Melich 1910.

3 Kniezsa 1942, 178.

4 Kiss 1993, 111; Zsilinszky 2003, 382.

5 Nem zárható ki természetesen, hogy egyes, szintén az egész magyar nyelvterületen elterjedt szláv jövevényszavaink a honfoglalás előtt kerültek nyelvünkbe, mégpedig a keleti szlávokból. Kniezsa István ezek közé sorolta *lengyel* (Kniezsa 1955, 312–313), *szégye* 'erős husángokból való halfogó rekeszték' (Kniezsa 1955,

fogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Arnol'dovič Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében,⁶ de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökereket eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. 5. századig tartott.⁷ Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy (1925) óta közismert, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélteni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis a redukált magánhangzók (az úgynevezett *jerek*) eltűnése (12. század).⁸

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskij álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávnak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzéseknél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (például *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*).⁹ Másrészt bármennyire is igyekezett Evgenij Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t*

bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, m. *ladik* < pannóniai szláv **lod-* < korai ősszláv **oldъjъ*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannóniai szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*); Chelimskij szerint a **dl* > *ll* változás már a pannóniai szlávban végbement.¹⁰ Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *dj*): m. *megye* < ősszláv **medja* (horv. *měda*), m. *ragya* < ősszláv **rødja* (vö. horvát *rđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (horvát *ć*, szlovén *č*): m. *paritytya* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (horv. *prāća*, szlovén *prāča*), m. *lencse* < ősszláv **letja* (vö. horvát *lěća*, szlovén *lěča*).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akár csak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban; ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo*,¹¹ m. *nyoszolya* < déli szláv < **nosilo* < ősszláv **nosidlo*. Az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* 'palánta' < déli szláv **rasadъ* < **raz-sadъ* < ősszláv **orz-sadъ* (az **orz-saditi* 'szétültet' igéből képzett főnév), bolgár *pāzcad* 'palántázás', horvát *rāsad* 'palántázás; palánta'; m. elavult *rāsz* 'lépduszadás' < déli szláv **rastъ* < ősszláv **orstъ*, horvát *rāst* 'növekedés'; (régén) 'lépbetegség'. Az ősszláv **tj*, **dj*

10 Chelimskij 1988, 359.

11 Uo., 359. A *zabla* szót is a pannóniai szlávból magyarázta mondván, hogy a második szótagbeli magánhangzó kiesése után egy **zobadlo* > **zoballo*-féle alakból is csak *zabla* lehetett volna, ám a *zabola* (és nem **zabolla*) változat megléte világosan mutatja, hogy az átdő nyelvi szláv alakban nem *-dl-*, hanem csak *-l-* lehetett. Hagyatékából kiadott jegyzetei alapján ítélve később módosított álláspontján, s ő is *zabla* < *zobalo* < *zobadlo* fejlődést feltételezett, Stachowski 2009, 83. Mindamellett van példa arra is, amikor eldönthetetlen, hogy *-dl-* vagy *-l-* volt az átdő szláv nyelvi alakban: a magyar *gerlice* esetében akár a pannóniai szláv (és egyben ősszláv) **gordlica*, akár a déli szláv **gŕlica* előzményből indulunk ki, az eredmény ugyanaz. Érdekes, hogy bár Chelimskij eredetileg ezt is a pannóniai szláv **gordlica* alakból magyarázta (Chelimskij 1988, 359), később mégis megváltoztatta álláspontját és *gŕlice* < **gŕlica* < **gordlica* változást feltételezett, noha ebben az esetben erre nem kényszerítette semmi. (Stachowski 2009, 85.)

494–495), *tanya* 'halászó hely' (Kniezsa 1955, 517–518), *terem* (uo., 772) és – némi fenntartással – *halom* (uo., 210–211) és *naszád* (uo., 354) szavakat. Mindez lehetséges, de nyelvészetiileg egyértelműen nem bizonyítható (Chelimskij 1989, 197–198; Chelimskij 2000, 415).

6 Chelimskij 1988.

7 Kniezsa 1942, 178; Kiss 1994, 361.

8 Trubetzkoy 1925.

9 Zoltán 1986, 134–136.

hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < ósszláv **nitji*, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ósszláv **matjecha*, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < ósszláv **medja*, m. *rozsa* < óbolgár *rōžda* < ósszláv **rōdja*. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók.

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen elterjedtek (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* ‘palánta’ nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő,¹² vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott **rozsad* lenne várható.)¹³

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ósszláv **ktb* hangkapcsolat, amely a *tj*-hez hasonlóan fejlődött, és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban *št*-vé változott (ósszláv **pektb* > óbolgár *peštb* > m. *pest* ‘kemence, barlang’). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ósszláv **pektb* származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak ‘kályha, kemence’ jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett ‘barlang’ jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neuy* ‘kályha, kemence; barlang’, mégpedig már az óbolgárban is: *peštb* 1. ‘kemence’; ‘barlang’.¹⁴

Ez a bolgáros jellegű déli szláv dialektus a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az (akkori) ország központi vidékein (a

Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Gömörön és Tornán át Észak-Borsodig) volt elterjedve.¹⁵

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rēdō*), *galamb* (< szláv **golǫbъ*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > *’a*, *ǫ* > *u*, vö. az előbbi példákban: **rēdō* > orosz, ukrán *ряд*, **golǫbъ* > orosz *голубъ*, ukrán *голуб*). Azért teszük a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagyszámú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*abroncs*, *bolond*, *csombor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent(el)*, *szerencse*, *tompa* – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Más megközelítésből úgy is mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a magyarok elődei csak azért siettek elfoglalni a Kárpát-medencét a 9. század végén, hogy még mint valami zárványt megőrizhessék nyelvükben az immár eltűnőben lévő szláv nazális magánhangzók lenyomatát. Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére.

Ebből a kelepceből kétféleképpen lehet szabadulni. Az egyik kiút az úgynevezett kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül Király Péter szorgalmazza.¹⁶ Ha ugyanis egy-két évszázaddal ko-

12 ÚMTSz 4: 675.

13 Az *ábra* (< **obrazo*) és a *pászta* (< **pastavъ*) analógiájára hivatkozva mind Kniezsa István (1955: 459), mind pedig Evgenij Chelimszki (1988, 357, vö. Stachowski 2009, 96) is lehetségesnek tartották, hogy a m. *rásza* egy szláv **rozsad* alakból származzék. Ennek azonban legfőbb akadálya az, hogy a szó nem mutatható ki a szlovákból. Elvileg származhatna a ruszinból is, ahol szintén *ro-* a szókezdet, vö. „Росада н. рásза, palánta, fiatal káposzta, ültetvény, káposztamag (Csopcy 1883, 343), de ezt sem a szóföldrajz, sem a szavég hangalakja nem támogatja.

14 SJS 3: 32, StSl 1994, 445. Az óbolgárban emellett a *peštb* **-era* képzős *peštera* származéka is jelent ‘barlang’-ot (SJS 3: 30; StSl 1994, 445), innen a mai orosz irodalmi *пещера* ‘barlang’. Hasonló képzésű még az orosz nyj. *пещера*, ukrán *печера*, fehérorosz *пещера* ‘barlang’, de ezekben a nyelvekben az alapszó (orosz *пещ*, ukrán *печ*, fehérorosz *печ*) sosem jelent ‘barlang’-ot, hanem csak valamiféle ‘tűzhely’-et.

15 Dénes 2009, 109.

16 Király 2006.

rábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király Péter adatainak kritikus megrostálása után¹⁷ is van esély, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede”.¹⁸

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

Samuil Borisovič Bernštejn mutatott rá arra, hogy – saját fordításomban idézem – „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az északkeleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen.”¹⁹ A 13–14. századra datálja a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. Tóth Imre is.²⁰ Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvöldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északbolgár nyelvjárasterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette eddig figyelembe.²¹ Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv

nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamalomszerűen ismételtetik, hogy átvételük a 10. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a magyar nyelv legrégebbi szláv jövevényszavai tartalmaznak. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazalist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre a Dunántúlon, hanem a 11–13. század folyamán is a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén, vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző *korban*, hanem éppolyan valószínűséggel különböző *helyen* párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

Irodalom

Balogh 2007

Balogh László: Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 125, 3–19.

Bernštejn 1961

Бернштейн, С. Б.: *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва. [Második kiadás: Москва, 2005.]

Chelimszki 1988

Хелимский, Е. А.: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва, 347–368. [Új kiadása: Chelimszki 2000, 418–434.]

Chelimszki 1989

Хелимский, Е. А.: Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Ма-

17 Balogh 2007; Zoltán 2008.

18 Makkay 1994, 104; Makkay 2004, 46.

19 Bernštejn 1961, 245–246; Haralampiev 2001, 58–65.

20 H. Tóth 2011, 40–42.

21 Knieza István a *porong* takácsműszó kapcsán figyelmeztetett arra, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül X. század előttinek lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (Knieza 1955, 438). A nazálisok kronológiai problémáiról részletesebben lásd: Zoltán 2011; Zoltán 2012a; Zoltán 2012b.

- териалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). In: *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Ред.: А. С. Мыльников. Москва, 184–198.
- Chelimskij 2000
Хелимский, Е. А.: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва.
- Csopey 1883
Csopey László: *Rutén–magyar szótár*. Budapest.
- Dénes 2009
Dénes György: Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31, 105–111.
- Haralampiev 2001
Харалампиев, Иван: *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново.
- Király 2006
Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza. (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10.)
- Kiss 1993
Kiss Jenő: A magyar nyelv. In: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Szerk.: Kósa László. Budapest, 77–161.
- Kiss 1994
Kiss Lajos: Néhány szlavisztikai műszóról (őszláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90, 361–363.
- Kniezsa 1942
Kniezsa István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk.: Szekfü Gyula. Budapest, 168–188.
- Kniezsa 1955
Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Budapest.
- Makkay 1994
Makkay János: *A magyarság keletkezése*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok.
- Makkay 2004
Makkay János: *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest.
- Melich 1910
Melich János: *Nyelvünk szláv jövevényei*. Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.)
- Papp 1967
Papp Ferenc: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*. Szerk.: Imre Samu–Szathmári István. Budapest, 518–522. (Nyelvtudományi Értekezések 58.)
- SJS
Slovník jazyka staroslověnského. Eds.: Josef Kurz–Zoé Hauptová. Praha, 1966–1997. (Lexikon linguarum palaeoslovenicarum 1–4.)
- Stachowski 2009
Stachowski, Marek: Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14, 35–107.
- StSl 1994
Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Ред.: Цейтлин, Р. М.–Вечерка, В.–Благова, Э. Москва.
- H. Tóth 2011
H. Tóth Imre: Fonetika. In: H. Tóth Imre–Balázs L. Gábor–Majoros Henrietta: *Bolgar történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged, 32–63.
- Trubeckoj 1987
Трубецкой, Н. С.: О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубецкой, Н. С.: *Избранные труды по филологии*. Москва, 143–167.
- Trubetzkoy 1925
Trubetzkoy, N. S.: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1, 287–319. [Új kiadása: Trubetzkoy 1988, 93–125. Orosz fordítása: Trubeckoj 1987.]
- Trubetzkoy 1988.
Trubetzkoy, N. S.: *Opera slavica minora linguistica*. Wien.
- ÚMTSz
Új magyar tájszótár. I–V. Szerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979–2010.
- Zoltán 1986
Zoltán András: К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии. In: *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában*. Szerk.: Király Péter. Budapest, 130–137. (Hungaro-Bulgarica 1.)
- Zoltán 2008
Zoltán András: Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. *Magyar Nyelv* 104, 355–359.

Zoltán 2011

Zoltán András: Вопрос о древнейшем пласте славянских заимствований в венгерском языке и хронология деназализации носовых в славянском. In: *Современная славистика и научное наследие Самуила Борисовича Бернштейна. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося отечественного слависта д. ф. н., проф. С. Б. Бернштейна*. Ред.: А. Ф. Журавлев–Н. Е. Ананьева. Москва, 31–35.

Zoltán 2012a

Zoltán András: Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: *Legendák,*

kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. Szerk.: Kocsis Mihály–Majoros Henrietta. Szeged, 383–387.

Zoltán 2012b

Zoltán András: A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében. In: *A szótól a szövegig: Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2011. június 21–22*. Szerk.: Bárdosi Vilmos. Budapest, 277–280.

Zsilinszky 2003

Zsilinszky Éva: Szókészlet-történet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk.: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc. Budapest, 372–392.